

CATALOGUS

LIBRIJE ZUTPHEN

ANNE-DIRK RENTING EN JOKE RENTING-KUIJPERS

*Het verhaal achter
de catalogus*

LOTTE HELLINGA

*In gesprek met
oude boeken*

TEKST VAN DE VOORDRACHT GEHOUDEN BIJ DE PRESENTATIE VAN DE CATALOGUS LIBRIJE ZUTPHEN OP 23 MEI 2008 DOOR JOKE RENTING-KUIJPERS, MET ANNE-DIRK RENTING AUTEUR VAN DE CATALOGUS.

Het verhaal achter de catalogus

Op vrijdag 5 juli 1968 bezocht mijn man, die toen dertien jaar was, voor het eerst de Librije. Diep onder de indruk van de haast fysieke onderdompeling in de Middeleeuwen kocht hij een ansichtkaart van de lectrijnen met de boeken. Op de achterkant van de kaart noteerde hij nauwkeurig de dag van zijn bezoek. Die ansichtkaart heeft hij nog steeds. Te zien is dat de boeken in die tijd opengeslagen op de overvolle lectrijnen stonden. Wanneer je de kaart met een loupe bekijkt, zie je dat voor sommige boeken een dik stuk vensterglas is gezet om ze tegen uitzakken en vieze vingers te beschermen. Deze situatie heeft tot ongeveer 1978 bestaan. Toen startte een project, dat vandaag, na dertig jaar, ten einde komt. Eerst ging het om inventariseren, daarna om restaureren en tot slot om catalogiseren. Die laatste fase begon in 1994. Toen vroeg het bestuur van de Stichting Librije mijn man en mij of wij een nieuwe catalogus wilden maken. Een catalogus van de oudste nog bestaande, op haar oorspronkelijke plaats bewaard gebleven bibliotheek van Nederland. U begrijpt dat wij geen 'nee' konden zeggen. We zagen het belang van het op een moderne manier, met moderne mid-

delen, toegankelijk maken van deze collectie. Een bibliotheek zonder personeel, zonder studiezaal, zonder naslagwerken en slechts ontsloten door een, volgens moderne maatstaven, uiterst gebrekkige catalogus van 51 pagina's, verkeert, ook wetenschappelijk gezien, in de Middeleeuwen. Mèt een moderne catalogus, met zoveel mogelijk ingangen in de vorm van registers en concordanties, kan zo'n bibliotheek een tweede leven, een 'second life' beginnen in de boekenkasten en studiezalen van onderzoekscollecties elders in Nederland en de wereld. Een moderne catalogus maakt het de onderzoeker overal ter wereld mogelijk identieke edities op te vragen, terwijl hij de exemplaar-gebonden gegevens, zoals bandbeschrijvingen en provenancegegevens, in de catalogus bij de hand heeft. De kwetsbare boeken in de Librije kunnen hun sluimerende bestaan in een nu museale collectie voortzetten, in de wetenschap dat hun beter toegankelijke broertjes en zusjes elders in de wereld hen het werk uit handen nemen.

Alvorens nader in te gaan op ons onderzoek, zal ik nu eerst iets vertellen over de Librije in

het algemeen en daarna over de oude catalogi van de Librije, het werk van catalografen die ons voorgingen.

De Librije is in de kern niet een bibliotheek van één persoon, waaruit we veel over diens belangstellingen en leefwereld zouden kunnen afleiden. Het is ook geen familie- of adelsbibliotheek, geen bibliotheek die door een aantal generaties van hetzelfde geslacht is opgebouwd en waarin sociale status en dynastieke en/of materiële aspiraties van opeenvolgende eigenaren een belangrijke rol spelen. Bij de Librije gaat het om een institutionele bibliotheek, een bibliotheek die wordt gedomineerd door standaardwerken op een breed terrein van laat-middeleeuwse wetenschap; een bibliotheek die is ontstaan in de tijd dat de macht van Rome nog onbeperkt was, en die tot wasdom kwam in de tijd van de reformatie. Sommige delen van het pauselijk geïnspireerde Corpus Juris Canonici dragen op de band stempels met de koppen van reformatoren. Van de ketterse binder van deze banden is bekend, dat er een prijs op zijn hoofd werd gezet. De Librije roept het beeld op van onrustige tijden, van de geschiedenis van het Kwartier van Zutphen en Gelderland als *pars pro toto* voor die van de Lage Landen en de Republiek op het breukvlak tussen rooms-katholicisme en reformatie, tussen contrareformatie en calvinisme. In de Librije is nog iets voelbaar van de wortels van de Nederlandse samenleving. Dat iets zit hem in de combinatie van een uniek ensemble van laat-middeleeuwse architectuur, een zestiende-eeuws interieur, zestiende-eeuwse meubelen en vooral vijftiende- en zestiende-eeuwse boeken die voor het grootste deel

nog in hun oorspronkelijke banden steken en die al meer dan 400, deels 500 jaar op dezelfde plaats worden bewaard.

Uit de afgelopen vijf eeuwen zijn zes catalogi bekend, waarvan er vijf daadwerkelijk bewaard zijn gebleven. Eén catalogus stamt uit de zestiende eeuw, één uit de zeventiende, twee uit de achttiende, één uit de negentiende en één uit de twintigste eeuw. De 17de-eeuwse catalogus is alleen uit een vermelding in de archieven bekend. Alleen de laatste, de 20ste-eeuwse catalogus, is in gedrukte vorm uitgegeven. De overgeleverde handschriftelijke catalogi zijn alle, integraal en geannoteerd, in de vandaag te presenteren nieuwe catalogus opgenomen.

De oudste catalogus werd in 1566 gemaakt door Henrick Cantzen. Hij dateert dus van ruim honderd jaar ná het ontstaan van de kapittelbibliotheek en van vijf jaar na de opening van de nieuw gebouwde benedenlibrije. Het was een woelige tijd. 1566 was ook het jaar van het Smeekschrift der Edelen en van de Beeldenstorm. Henrick Cantzen was een van de koorgezellen van de Walburgiskerk. In een tijd van vier maanden schreef hij de catalogus, die hij vervolgens vier jaar lang, tot 1570 bijhield. De boeken van de rechtsgeleerde Coenraad Slindewater, een der belangrijkste stichters van de Librije, staan er niet in vermeld. Zij werden pas in 1571, twaalf jaar na Slindewaters overlijden, overgedragen aan de Librije. De catalogus van Cantzen is van groot belang voor de historie van de collectie. Hij toont de bloei van de Librije in de eerste decennia na haar ontstaan, toen de bibliotheek groeide onder de vleugels van het machtige en rijke kapittel van Sint Walburg,

onder de hoede van de invloedrijke en bevolgen kerkmeester Herman Berner. Door de loop der geschiedenis kan alleen déze catalogus getuigen van de grootte en de inhoud van de Librije, kort voordat het kapittel in 1591 werd opgeheven en met de komst van de reformatie andere tijden aanbraken.

Uit de catalogus van Cantzen blijkt, dat de Librije in 1570 357 titels bevatte. Ter vergelijking: in 1595 telde de Universiteitsbibliotheek van Leiden 442 titels, in 1612 de stadsbibliotheek van Amsterdam 458 titels en in 1626 de UB van Franeker 373 titels. Met andere woorden: temidden van de opkomende institutionele bibliotheken in de Republiek deed Zutphen het in de zestiende eeuw niet slecht. Van die 357 titels uit Cantzen zijn er tegenwoordig nog 105 in de Librije aanwezig. Cantzen beschreef de boeken in de volgorde waarin hij ze op de lectrijnen aantrof. Zijn catalogus is dus een standcatalogus.

De volgende drie overgeleverde catalogi, achtereenvolgens van Huybert Sluyter uit 1732, van Petrus de Grient Dreux uit 1775 en van Dirk van Wullen uit 1827, geven slechts korte titelaanduidingen van soms niet meer dan twee woorden. Aangezien de Librije na 1731, het jaar waarin de boeken van de rechtsgeleerde Winoldus Valck werden verworven, vrijwel niet meer groeide, beschrijven Sluyter, Dreux en Van Wullen alledrie min of meer dezelfde collectie. Bij alledrie deze catalogi gaat het opnieuw om standcatalogi. Door deduceren en combineren van gegevens kon een groot deel van de titels uit deze catalogi in de Librije worden thuisgebracht. Alle titels die niet konden worden thuisgebracht, die dus niet meer in de Librije aanwezig zijn, heb-

ben wij middels een apart register in de nieuwe catalogus toegankelijk gemaakt. Behalve inzicht in het huidige boekenbezit, geeft de nieuwe catalogus dus ook inzicht in het bezit dat in de loop der eeuwen om wat voor reden dan ook is weggeraakt of verloren gegaan.

De laatste, nu dus de voorlaatste, catalogus verscheen in 1903. Dit is de welbekende eerste gedrukte catalogus van de Librije, samengesteld door Koenraad Oege Meinsma. Ook deze catalogus heeft geen wetenschappelijke pretentie. Het boekje telt 741 nummers met hele korte titelbeschrijvingen van meestal niet meer dan twee of drie regels. De hele catalogus beslaat, zoals gezegd, niet meer dan 51 bladzijden.

Tot zover de stand van zaken zoals we die aantreffen toen wij, na enkele jaren van voorbereiding en fondsenwerving, uiteindelijk in 1997 aan het werk togen. Het was ons streven een catalogus te maken waarin zoveel mogelijk zou worden tegemoet gekomen aan de wensen van potentiële gebruikers. Daarbij zijn we, behalve van de hedendaagse regels en gebruiken, met name uitgegaan van de vragen die wij zelf gedurende vele jaren van onderzoek aan geraadpleegde catalogi en bibliografieën hebben gesteld. In overleg met dr. J.A. Gruys van de Koninklijke Bibliotheek en de vorig jaar veel te vroeg overleden prof. dr. Jos. M.M. Hermans van de Universiteit van Groningen werd een uitgebreid pakket van eisen geformuleerd waaraan de nieuwe catalogus zou moeten voldoen. De nieuwe catalogus zou heel anders moeten worden, dan alle voorgaande catalogi van de Librije. Ging het er bij die oude catalogi nog

om, dat zij een praktisch middel waren om de boeken te kunnen vinden, bij de nieuwe catalogus zou de onderzoeker het ook zónder de boeken moeten kunnen stellen. Niet een standcatalogus, maar een collectiecatalogus was het doel.

We ontwikkelden een beschrijvingsmodel, dat gaandeweg het onderzoek onvermijdelijk steeds weer moest worden bijgesteld. Om de boeken zodanig te beschrijven dat zij ook elders geïdentificeerd konden worden, was een zo getrouw mogelijke transcriptie van alle titelgegevens, gecombineerd met een nauwgezette beschrijving van de opbouw van het desbetreffende boek noodzakelijk. Ook niet-complete exemplaren moesten een volledige titelbeschrijving krijgen. Middels bibliografisch onderzoek en correspondentie met vakgenoten in binnen- en buitenland en via autopsie van andere exemplaren van dezelfde editie in andere bibliotheken tot in Praag en Wrocław toe, konden ontbrekende gegevens worden aangevuld.

De editiebeschrijvingen in de nieuwe catalogus zijn zeer gedetailleerd en uitvoerig. Waar Meinsma 741 titelbladen beschrijft, beschrijft de nieuwe catalogus bijna een miljoen pagina's. En waar Meinsma ongeveer 500 verschillende auteursnamen noemt, vermeldt de nieuwe catalogus er 2800. Toch zijn deze gegevens, hoe belangrijk ook, niet het belangrijkste in een collectiecatalogus. Het gaat niet om zomaar 'een Erasmus-uitgave van bijvoorbeeld 1522', maar om dit specifieke exemplaar in de Librije. De beschrijving van de exemplaargebonden kenmerken maakt dus het verschil. Behalve de editiegegevens zijn dan ook van elk exemplaar zowel

de sporen van de materiële als van de intellectuele geschiedenis beschreven. Onder de materiële geschiedenis vallen onder andere het materiaal van de band, sluitingen, bandbeslag, kettingen, bandstempels, restauraties, convoluten en maculatuur; onder de intellectuele geschiedenis onder andere eigendomskenmerken, gebruikers- en bezoekersinscripties, aantekeningen van handelaren, prijzen, handschriftelijke annotaties, inliggende documenten, en oude nummers. Daarnaast wordt aangegeven of en waar het exemplaar in één of meer van de oude catalogi wordt vermeld. Via registers en concordanties zijn al deze gegevens toegankelijk gemaakt.

Wat kunt U in de nieuwe catalogus zoal aantreffen? Vanzelfsprekend vele beschrijvingen van bijzondere en unieke boeken, bijvoorbeeld van het meest volledige exemplaar van de Zeespiegel van Willem Jansz. Blaeu dat bekend is, of liever: dat tot nu toe onbekend was. Of van een nieuw ontdekt incunabel, het enige overgeleverde exemplaar van een boek uit de begintijd van de boekdrukkunst. Of van een handschriftelijk fragment, dat door een Zutphense gymnasiast op het einde van de 19de eeuw als souvenir werd uitgescheurd en meegenomen en dat wij terugvonden in het gemeentearchief alhier.

Maar ook vele zoekingen. Zo is er een register opgenomen van libri catenati. Alle geketende boeken en boeken met restanten of sporen van kettingen zijn op een rij gezet. Het register verwijst naar 248 catalogusnummers, oftewel titels. Veel titels hebben meerdere delen en zijn gebonden in meerdere

banden die alle afzonderlijk geketend zijn of waren. Al met al telt de Librije dus veel meer kettingen dan de 116 waarmee in 1564, bij de opening van de benedenlibrije, werd begonnen. Belangrijkste reden voor de kerkmeesters om meteen de boeken te laten ketenen, was het ontbreken van een toezienend bibliothecaris, diefstalpreventie dus. Ook voorkwamen de kettingen dat folianten bij onhandig gebruik op de vloer zouden vallen.

Het sfeervolle beeld van de geketende boeken in het middeleeuwse interieur van de Librije kan inspireren tot mijmeringen en romantische fantasieën. In onze historische inleiding citeren wij de Engelsman Blades, die in 1892 opperde, dat de duivel door de vele theologische boeken in de Librije zodanig was geïrriteerd, dat hij de beste boeken stal. De afdrukken van duivelspoten in de Librijevloer zijn het nog steeds zichtbare bewijs voor deze gang van zaken. Om de duivel te stoppen, zo schrijft Blades, werd besloten om de resterende boeken aan kettingen te leggen die met wijwater waren besprenkeld. En zie daar, de duivel bleef voortaan op afstand. Dit is natuurlijk een mooi verhaal. In werkelijkheid vormde niet de duivel, maar vormden de lange periodes van verwaarlozing de grootste bedreiging. Wij zijn ervan overtuigd, dat in tijden dat kinderen tussen de lectriijnen speelden en honden en toeristen vrij naar binnen konden, de kettingen hun preventieve werk hebben gedaan en er belangrijk toe hebben bijgedragen, dat de collectie vandaag nog steeds in situ te bezichtigen is.

Een register dat ons veel werk maar ook veel voldoening heeft gegeven, is dat op de

bandstempelingen. Het was niet altijd even gemakkelijk de stempels te onderscheiden. We hadden een sterke lamp, waarmee we strijklicht op de boeken konden laten vallen, maar soms moesten de boeken toch nog van de lectriijnen, of hebben we met wrijfsels gewerkt. Het werk was vaak zo inspannend, dat we de tijd vergaten. In de winter werkten we met twee jassen over elkaar om de kou te weren. Desondanks verkleumde je geleidelijk aan toch zo, dat je letterlijk blauwe vingers kreeg van de kou. We genoten ervan. Het was net als in de Middeleeuwen. Soms werd het ongemerkt zo laat, dat we met een zaklantaarn de weg naar buiten moesten zoeken. Voor de interpretatie van de bandstempels moesten we soms diep in de literatuur duiken en dan nog was de oplossing niet altijd bevredigend. Zo heeft een rolstempel met de oudtestamentische figuren van Jozua, Joab en Amasa, en David en Goliath ons lange tijd voor een raadsel gesteld. Er staan namelijk ook twee onbekende soldaten op, bij iets wat op een vuurkorf lijkt. Wat kon hiermee bedoeld zijn? Omdat het stempel vervaardigd bleek door de bekende stempelsnijder NP, dachten we er met wat literatuuronderzoek wel uit te komen, maar dat was niet zo eenvoudig. Het stempel bleek nogal zeldzaam. Uiteindelijk vonden we het in een Duitse publicatie uit 1959, waar het werd geduid als 'Davids Abgötterei'. Omdat de bijbel echter nergens melding maakt van afgoderij van David en deze voorstelling ook niet voorkomt in Iconclass, kon dit niet kloppen. Via de Berlijnse Staatsbibliothek kwamen we terecht bij de AEB, de Arbeitskreis für die Erfassung, Erschließung und Erhaltung histori-

scher Bucheinbände. Na een aanvankelijke suggestie dat het mogelijk om Kaïn en Abel zou kunnen gaan, kwam de oplossing ten slotte van dr. Konrad von Rabenau. Afgebeeld is Mucius Scaevola, de Romeinse held die, met marteling bedreigd, om te tonen hoe weinig hij aan het leven hecht, zijn rechterhand laat verbranden boven een offervuur. Het is een antiek voorbeeld voor deugdzaamheid, dat hier wordt gebruikt temidden van bijbelse voorbeelden met hetzelfde thema.

Een heel ander register betreft de mensen die zichzelf vereeuwigen door tijdens een bezoek aan de Librije hun naam in een van de boeken te schrijven. Het zijn de spreekwoordelijke gekken en dwazen, vandaar de benaming 'index stultorum'. Soms noteerden ze ook de datum van hun bezoek, bijna altijd tussen 1820 en 1880, soms ook hun woonplaats. Zo bezocht een gezelschap van zes Friezen, woonachtig in o.a. Dronrijp en Britsum, de Librije en schreven zij alle zes hun naam en woonplaats achterin een incunabel uit 1490. De heren Van der Kroon en De Waal bezochten de Librije op 24 augustus 1858 en schreven hun namen in Budé's *Commentarii linguae Graecae* van 1529. Zelfbewust schreef De Waal zijn beroep er ook nog bij: 'Opzigter van den Waterstaat'. En wat te denken van Renso van Dijk, die zijn naam op zomaar een bladzijde in deel III van de opera omnia van Hieronymus schreef. Nu nog is te voelen hoe hard hij op zijn potlood drukte toen hij 'Renso van Dijk orgelmaaker in Groningen 1813' schreef. In datzelfde jaar 1813 kreeg Johannes Wilhelmus Timpe, ook orgelmaker te Groningen, opdracht tot uitbreiding en verplaatsing van het Baderorgel. Was Renso misschien zijn

assistent? Sommige bezoekers maakten het wel heel bont. Zo schreef Frederik Antonis Bosman zijn naam in maar liefst vijf boeken. Dat men ook toen al wel wist dat dit ongeoorloofd was, blijkt uit de toevoegingen die A. Benneman en A. Beerstal in 1865 achter hun namen schreven: Benneman noemt zich 'schelm' en Beerstal zelfs 'Groote Bandiet'.

Natuurlijk zijn er ook veel heel wat serieuzere handschriftelijke annotaties in de boeken te lezen. Het is curieus om te zien, dat sommige banden zowel de hanepoterig geschreven bezoekersnamen bevatten, als ook de zeer geleerde aantekeningen van een Bernard Bouwhuis. De handschriftelijke sporen van voormalige eigenaren en van gebruikers van de boeken hebben we in een apart register opgenomen. Ook hiertussen bevinden zich minder zwaarwichtige zaken, zoals de inscripties en tekeningetjes die scholieren van de Latijnse school tijdens de lessen maakten. Veel van deze schoolboekjes zijn unieke exemplaren. De gebruikssporen maken ze nog bijzonderder.

De meest voorkomende handgeschreven naam in de boeken is die van Arnt Slindewater. Deze Arnt is niet identiek met de vader van de bekende Coenraad, die ook Arnt heette, maar betreft een tot nu toe onbekende Arnt, die leefde in de tweede helft van de zestiende eeuw. Zijn naam staat meer dan 100 keer vermeld in de boeken, vaak niet groter dan enkele millimeters en altijd in het colofon of aan het slot van de tekst, vaak met een jaaraanduiding. Onderzoek in het gemeente-archief heeft tot nu toe geen duidelijkheid gebracht over wie hij was. Naar de reden van zijn vele naamsvermeldingen kunnen we

slechts gissen. In het Museum Meermann-Westreenianum vonden we een boek, in dit geval een handschrift van Thomas van Aquino, dat door de vermelding van de naam van Arnt Slindewater aan het slot van de tekst bewijsbaar uit de Librije afkomstig is. Dit handschrift werd in 1801 door baron van Westreenen verworven op de veiling van de bibliotheek van een Deldense predikant. Hoe die eraan kwam, laat zich niet meer achterhalen. Mocht er in de nasleep van deze publicatie meer duidelijkheid komen over de identiteit van Arnt Slindewater, dan zal dat in het laatste van de bij Philip Elchers te verschijnen vervolgedeeltes worden opgenomen.

Tot slot het volgende. Regelmatig werd ons gevraagd, of het werk niet vreselijk saai was. De vraag werd meestal retorisch gesteld. Een antwoord hoefden we niet te geven. Het was monnikenwerk, of op zijn best een hobby, zo werd verondersteld. Zo'n vraag kan je eigenlijk alleen maar beantwoorden met een metafoor, een vergelijking. Voor ongeletterden is het maken van een catalogus als deze misschien nog het best te vergelijken met het oplossen van de draaibare kubus van Rubik, de breinbreker uit de jaren '80 van de vorige eeuw. Wanneer alle kleuren door elkaar zitten, is de puzzel bijzonder moeilijk.

Voor de wat meer ontwikkelde mens is een andere metafoor denkbaar. Omdat het niet alleen gaat om opsporen en beschrijven, maar ook om het in het gelid brengen van alle kenmerken en details, kan je het maken van zo'n catalogus ook vergelijken met het componeren van kamermuziek, waarbij het gaat om afstemming, verhoudingen, cadans en

harmonie, adagio en glissando, en waarbij iedere dissonant desastreuze gevolgen heeft. Niets kan aan het toeval worden overgelaten, niets kan worden weggelaten. Alle problemen moeten worden opgelost, en waar dat niet kan, moet een aanvaardbare oplossing worden geforceerd.

Het zou moeilijk zijn geweest om een dergelijke klus in je eentje te klaren. Gelukkig hoefden wij dat niet te doen. Met onze vragen en hypothesen konden we bij velen terecht. We zijn dankbaar voor de raad en de hulp die we gedurende ons onderzoek van zovelen hebben gekregen. Hier noemen we geen namen. Ze staan in ons boek. De uitkomst van al het werk ligt vandaag voor U: een alfabetisch geordende catalogus met alle mogelijke toevoegingen en ingangen en voorafgegaan door een beschrijving van de geschiedenis van de Librije. Een bron van informatie en een aanzet voor verder onderzoek.

TEKST VAN DE VOORDRACHT GEHOUDEN BIJ DE PRESENTATIE VAN DE *CATALOGUS LIBRIJE ZUTPHEN* OP 23 MEI 2008 DOOR DR. LOTTE HELLINGA, VOORMALIG HOOFD VAN DE AFDELING INCUNABELEN EN PLAATSVERVANGEND DIRECTEUR VAN DE BRITISH LIBRARY TE LONDEN.

In gesprek met oude boeken

Iedere bibliotheek is een gemeenschap, een gemeenschap van boeken, en in het geval van de Librije een gemeenschap die over een periode van ruim vijfhonderd jaar bij elkaar is gekomen, is gegroeid, en veel lotgevallen en ongevallen gedeeld heeft.

Natuurlijk is een verzameling als deze een weerspiegeling van het leven in de stad Zutphen. We kunnen de catalogus doorbladeren, die met al zijn illustraties ons rechtstreeks een beeld geeft van de verscheidenheid aan boeken die hier bijeen is gekomen, en vooral hoe die boeken gebruikt zijn – de eigenaars die er hun naam in schreven, de geleerde juristen die vlijtig hun eigen notities aan de tekst toevoegden; er zijn opvallend veel juridische werken, want Zutphen was beroemd om zijn plaats in de rechtspraak. En dan ontmoeten we de schoolkinderen, die ijverig aantekeningen maakten, maar ook, verveeld, pogingen deden een paard te tekenen, of een mannetje met een zwaard, zoals een kind van onze tijd het probeert met een dinosaurius, of Batman.

Maar daarmee is niet alles gezegd, want voor wie zich in deze bibliotheek begint te verdiepen wordt het al gauw duidelijk dat er heel verschillende fasen te onderscheiden zijn in het tot stand komen van die gemeenschap. Ik gebruik die term gemeenschap opzettelijk, omdat ik hier probeer boeken als organismen te beschouwen, met vaak veel langere levens dan wij, de lezers, de gebruikers, de bibliothecarissen, en natuurlijk de catalogusmakers, organismen die een onderling verband hebben dat in dit geval zeker niet steeds voor de hand ligt. Dat verband ligt voor een deel in de teksten, die vaak een nog veel langere geschiedenis hebben dan die van het boek dat wij in handen nemen; voor een ander deel in de omstandigheden waaronder de boeken in de bibliotheek gekomen zijn, wie de keuze gemaakt heeft, wanneer en waarom. Voor wie luisteren wil hebben oude boeken veel te vertellen – geef ze de kans, en ze praten je de oren van het hoofd, meestal in voor ons begrijpelijke taal, welke taal dan ook, en dan kunnen ze ook nog veel manifesteren met hun uiterlijk. Een moderne catalogus is niet alleen netjes inventariseren wat er

aanwezig is, zoals in het verleden een aantal keren – voortreffelijk in hun eigen tijd – voor de Librije gedaan is, maar het is een verslag van wat boeken aan de catalogusmakers verteld hebben.

De Librije bestaat bijna uitsluitend uit gedrukte werken, en ik laat de zeven handschriften die door wijlen professor Hermans voor de Catalogus beschreven zijn hier buiten beschouwing, omdat het onderzoeken van handschriften zijn eigen systematiek heeft. Om tot de geschiedenis en aard van die gemeenschap van die 820 gedrukte boeken in de Librije door te dringen, hadden de heer en mevrouw Renting de taak om te luisteren naar de geschiedenis van ieder individueel exemplaar. Dat moet systematisch gedaan worden – ieder boek krijgt zijn beurt, en om te beginnen moet ieder op dezelfde wijze ondervraagd worden, een benadering die herkend wordt door iedereen die ooit een catalogus heeft gemaakt. Deze eerste kennismaking heeft de vorm van een formeel vraaggesprek: datum en plaats van geboorte, dat wil zeggen, wanneer is het boek gedrukt, waar is het uitgegeven, en wie is de drukker, of, om het anthropomorph te houden, wat zijn de familie-betrekkingen?

Veel van de gedrukte boeken in de Librije geven daarop een vlot antwoord – het staat of in het begin op het titelblad of in de colofon aan het eind. In de vroegste drukken wil dat nogal eens ontbreken, maar tegenwoordig is het niet moeilijk om in bijna alle gevallen die gegevens te achterhalen. Deze gegevens maakten het de Rentings mogelijk om

de aard van de verzameling in de eerste plaats samen te vatten in een chronologisch register van de jaren van uitgave, en in een drukkersregister. Het register op de jaren van uitgave begint met het jaar 1469, gevolgd door 84 werken gedrukt voor het eind van de vijftiende eeuw – een respectabel aantal incunabelen, maar het is met één oogopslag te zien dat de zestiende eeuw de periode is die het best vertegenwoordigd is, met meer dan 300 exemplaren gedrukt voor 1570, – dat jaar is een grens, want toen brak een tijd van oorlog en troebelen aan. Dan zijn er flink wat drukken uit het eerste kwart van de zeventiende eeuw. Daarna worden de kolommen van het chronologisch register heel wat magerder. Het is meteen duidelijk dat het zwaartepunt van deze verzameling in de vroege drukken ligt, in de honderd jaar tussen 1469 en 1570.

De antwoorden op de tweede elementaire vraag, naar de plaats van geboorte, samengevat in de index van de plaats van drukken, openen een intrigerend perspectief. In Zutphen gedrukt zijn maar twee boekjes, en dat in het midden van de achttiende eeuw. Zoals men kan verwachten in een stad aan de IJssel zijn er Deventer drukken, maar dat is maar een handvol: acht kleine boekjes. Dat aantal verdwijnt in het niet als we kijken onder Antwerpen, Amsterdam, Leiden en Frankfurt, waar vandaan veel van de latere drukken afkomstig waren. Maar van de vroege drukken, uit de vijftiende en zestiende eeuw, zijn het de drukkers in Keulen, Basel, Parijs en Lyon die verreweg het beste vertegenwoordigd zijn. En dat brengt ons tot de vraag, langs welke wegen, langs welke handelswegen, zijn

die boeken, dit bonte cosmopolitische gezelschap, in Zutphen gearriveerd – en wanneer? Voor we ons met die moeilijk te beantwoorden vraag bezighouden, wil ik toch even stilstaan bij het drukkersregister zelf, want daar-in schuilt een lange traditie van bibliografisch onderzoek en documentatie, die het nu mogelijk maakt zonder al te veel moeite vast te stellen waar en wanneer een boek gedrukt is wanneer dit niet vermeld is in het boek zelf. Zoals eerder gezegd, die gegevens zijn nu meestal zonder al te veel moeite te achterhalen, vooral voor boeken gedrukt in de vijftiende eeuw, dankzij moderne database technologie. Maar er blijven altijd hardnekkige gevallen over waar dit elementaire gegeven niet vastgesteld kan worden, of waar de geleerden het niet met elkaar eens kunnen worden. Zo'n geval is hier in de Librije, en het is een cause célèbre in de Nederlandse drukgeschiedenis. Het gaat om zes edities, twee van religieuze teksten, en vier juridische werken, waarvan er een in de Librije is. Geen een van die zes vermeldt plaats en jaar van drukken, maar verschillende exemplaren bevatten een notitie van de datum wanneer ze aangekocht zijn, en daaruit kunnen we afleiden dat ze niet later dan de tachtiger jaren van de vijftiende eeuw gedrukt zijn. Die datering is niet zo lang geleden bevestigd door mijn vroegere collega Gerard van Thienen in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, die het papier onderzocht heeft van alle boeken in de Nederlanden gedrukt in de incunabeltijd, dus voor 1501. Jammer genoeg kan het papier in dit geval niet helpen om te determineren waar en door wie de boeken gedrukt zijn, want het toeval wil dat hier alleen papier in

voorkomt dat vrijwel overal in de Nederlanden gebruikt is in die jaren. Nu zijn er twee verdere gegevens die heel suggestief zijn. De taal van alle zes boeken is het Latijn, maar een ervan bevat naast het Latijn ook tekst in een andere taal, in het Oudfries. Het is het *Freeska Landriucht*, de oude Friese wetten, en het is het enige boek in het Fries gedrukt in de vijftiende eeuw. Dat heeft natuurlijk over de jaren heen veel aandacht getrokken, vooral in Friesland, en er is sterk geargumenteed dat deze zo moeilijk te localiseren drukkerij in Friesland gevestigd was, en wel in Dokkum. Er is een ander gegeven dat die theorie *niet* ondersteunt, en dat wordt gevonden in het boek dat hier in de Librije berust, het enige bekende exemplaar. Het is een juridische tekst, de *Casus longi*, en dit flink grote boek is gedrukt niet alleen met hetzelfde lettertype als de andere vijf, maar bovendien met een letter die kopjes van hoofdstukken aangeeft met het woord 'Casus', en dat is een letter die veelvuldig in gebruik was in Antwerpen. Antwerpen kwam in de laatste decennien van de vijftiende eeuw op als een wereldstad in de handel, er werkten belangrijke drukkerijen die boeken produceerden voor een ruim afzetgebied, en waar niet alleen in het Latijn en het Nederlands, maar ook in het Engels, Frans en Nederduits gedrukt werd. Dus waarom niet in het Oudfries? Was het misschien een Friese jurist in Antwerpen of Leuven die deze uitgaven verzorgd had?

In de jaren zestig werkten mijn man en ik aan een groot overzicht van alle lettertypen die in de vijftiende eeuw in de Nederlanden gebruikt werden, en wilden daarom graag de letter in de *Casus longi* vergelijken met het

gebruik van hetzelfde lettertype in Antwerpse drukken. Dat kan niet in Zutphen, en we overwogen om de Librije een bruikleen te vragen, toen door een toeval bleek dat de Leidse rechtshistoricus Professor Feenstra, die natuurlijk geïnteresseerd was in de tekst, het al lange tijd in bruikleen had in de Universiteitsbibliotheek van Leiden, zonder dat de Librije hem lastig viel met aanmaningen. Prof. Feenstra verzocht ons dringend geen slapende honden in Zutphen wakker te maken, en in samenzwering met hem hebben wij het boek grondig in Leiden kunnen bekijken.

Dit onderzoekje gaf toch geen absolute oplossing van de vraag: waar dit en de andere boeken van deze drukkerij gedrukt zijn. In zo'n geval blijven we met waarschijnlijkheden te maken hebben, en er zijn nog altijd Friese historici die ervan overtuigd zijn dat er een drukkerij in Dokkum was. Nu, met de nieuwe catalogus, is nog een gegeven ter beschikking gekomen. Het boek in de Librije heeft een fraaie Latijnse inscriptie met de mededeling dat een zekere Arnold van Herwarden het aan de bibliotheek van de kerk schonk. Hier helpt de catalogus ons verder, want het register van vroegere eigenaars laat zien dat Arnold van Herwarden een jurist was, en kanunnik van het kapittel van de Walburgiskerk, en bovendien dat hij al in 1474 ingeschreven werd bij de universiteit van Keulen. Hij stierf in 1521 – dat is dus de uiterste datum van de schenking die tot de vroegste schenkingen aan de Librije behoort. Maar dit register vertelt ons nog heel wat meer, namelijk dat hij nog zeven andere boeken aan de kerk schonk. Wanneer we nagaan welke dat zijn,

zien we dat ze alle lijvige folianten zijn, behorend tot de belangrijkste teksten van het kanoniek en het civiel recht, Justinianus, Gratianus, Gregorius, en dat ze alle zeven tussen 1475 en 1478 gedrukt zijn. Maar dan komt er iets dat een eerste sleutel kan zijn voor een antwoord op die vraag: langs welke wegen zijn die boeken in Zutphen gekomen? Ze zijn alle het werk van grootmeesters van de drukkunst uit die jaren, drie van de boeken zijn in Basel gedrukt, twee in Venetië, de andere twee in Neurenberg en Mainz. De catalogus vermeldt echter in de exemplaarbeschrijvingen wat ze met elkaar gemeen hebben, decoratie of illuminatie met goud, zilver en kleurige initialen. De volgende stap nu is om te verifiëren of die decoratie is uitgevoerd in dezelfde stijl of zelfs met dezelfde hand, want dat kan wijzen op een gemeenschappelijke oorsprong in de boekhandel. Daar zal ik in een ogenblik nader op ingaan, maar laat ik nu alleen mijn voorlopige conclusie geven – dat het waarschijnlijk is dat deze boeken gekocht zijn door Arnold van Herwarden tegen het einde van zijn studie in Keulen, waar hij zich voorzag van de juridische teksten waarmee hij zijn leven lang zou werken. Het kan namelijk aangetoond worden dat in die tijd er al een systeem van groothandel en detailhandel in boeken bestond, waardoor juist de grote en belangrijke ondernemingen uit verschillende centra van boekproductie hun waren over een groot afzetgebied konden verbreiden. Of dit het geval kan zijn met de zeven boeken geschonken door Arnold van Herwarden kan bij voorbeeld blijken als de decoratie van de exemplaren met elkaar in verband gebracht kan worden.

Hoe dan ook, dit helpt ons niet met de kwestie van de plaats van drukken van de *Casus longi* en het *Freeska Landriucht*. De *Casus longi*, een paar jaar later gedrukt, is niet geillumineerd – en evenmin de andere boeken van deze drukkerij. Maar wat de boeken door Arnold van Herwarden verworven en later geschonken zo duidelijk laten zien, is het functioneren van de boekhandel, die al kort na de uitvinding van de boekdrukkunst een nieuwe en ongekende vlucht nam. De handel in gedrukte boeken werd gedreven door de noodzaak een nieuw soort van bedrijf te financieren. Het mechanisch vermenigvuldigen van boeken, betekende dat er nu in drukkerijen honderden exemplaren tegelijk klaarlagen om verkocht te worden om, liefst zo snel mogelijk, iets terug te winnen van de investering van geld voor materialen en werkkraft. De ontwikkeling van de boekhandel is een factor van even groot belang als de uitvinding van de boekdrukkunst zelf, omdat niet alleen het mechanisch reproduceren van teksten, oud en nieuw, maar juist de verbreiding ervan, de intellectuele drijfveer is die in de eerste eeuw na de uitvinding de samenleving blijvend veranderde.

We zien het begin van die ontwikkeling al met het allereerste boek dat met de nieuwe uitvinding gedrukt werd, Gutenbergs beroemde Bijbel. Er werden door hem ongeveer 180 exemplaren gedrukt van dit grote boek, en omdat dit een boek is dat langer en grondiger onderzocht is dan vrijwel ieder ander boek dat ooit gedrukt is, weten we dat al heel vroeg exemplaren in het bezit waren van eigenaars in niet alleen de omringende Duitse steden, maar ook in Vlaanderen, in Soest bij Utrecht,

nog verder naar het Westen, in Londen, in het Noorden in Lübeck, de toegangspoort tot Scandinavië, en zuidwaarts in Wenen en zelfs in Noord-Italië. Dit kon vastgesteld worden, over de jaren heen, door eigenaarsaantekeningen in de exemplaren, maar vooral door het bestuderen van de decoratie, met de hand geschilderd, die aangebracht werd in de meeste van de exemplaren die overgeleverd zijn. De kunsthistoricus Eberhard König herkende het werk van een kunstenaar in Mainz in een aantal exemplaren, maar ook dat exemplaren gedecoreerd werden in de heel verschillende en onmiskenbare stijlen van boekschilders in Leipzig, Erfurt, Keulen, en Wenen, in Brugge in Vlaanderen, en weer heel anders in Londen. Zo zien we het begin van een netwerk dat zich al snel, in enkele jaren, over Europa uitbreidde, gedreven door de noodzaak afzet te vinden voor de boeken die nu, plotseling, in groten getale geproduceerd werden. Zoals te verwachten, gaf dit aanleiding tot concurrentie tussen drukkers, maar ook tot systemen met filialen, agentschappen, groothandel en detailhandel, met daartussen overslagbedrijven. Het inzicht in het bestaan van zulke handelsmodellen groeit pas langzaam in de boekwetenschap, want het hangt af van uitgebreid onderzoek van exemplaren. Een dergelijk onderzoek heb ik kunnen uitvoeren voor het bedrijf van een van de opvolgers van Gutenberg in Mainz, de drukker Peter Schoeffer.

Schoeffer zette de traditie voort die Gutenberg begonnen was, om althans een deel van de grote boeken die hij uitgaf kleurig te laten versieren door beroepsschilders in Mainz, en

bovendien ze ter plekke te laten binden. Dat gebeurde voor een deel van de oplage, en een ander deel werd op vellen verkocht, ongedecoreerd en ongebonden, zodat boekhandelaren of kopers elders van die vellen een naar eigen traditie en smaak gebonden boek konden maken. Mainz had al heel vroeg betrekkingen met de drukkers in Keulen en Basel, en wij weten dat er in die grote handelssteden, en ook in Parijs, depots waren voor boeken gedrukt in Mainz. Na een paar jaar van intense productiviteit als drukker, zette Schoeffer omstreeks 1470 een volgende stap. Hij breidde het decoreren en binden van boeken uit tot exemplaren van meest grote folianten die hij importeerde vooral uit Venetië en Basel, maar ook uit Keulen, Speyer, Straatsburg, Neurenberg, en Lyon, alle gedrukt door de belangrijkste drukkers in die steden. Ten slotte gaf Schoeffer het drukken op, althans voor een aantal jaren, om zich uitsluitend te concentreren op de verkoop van boeken gedrukt door anderen, na ze gedecoreerd en gebonden te hebben. Hij was niet de enige die op deze manier te werk ging. Ook, bijvoorbeeld, in Leuven was een boekhandelaar gevestigd, Ludovicus Ravescot, die boeken importeerde, ze decoreerde en inbond. Over het algemeen wordt gezegd dat eeuwenlang nieuwe boeken in vellen verzonden werden, in vaatjes of manden, maar er zijn uitzonderingen op, zoals Schoeffer en Ravescot, en er zullen nog wel meer aan het licht komen. Daar tegenover staat dat van een aantal boeken in de Librije vastgesteld kon worden dat ze in Deventer of Doesburg gebonden zijn, en die waren dus ongetwijfeld door de Librije op vellen aangekocht.

Decoratie en band van vroege drukken kunnen daarom in een aantal gevallen plaats en omstandigheden onthullen waaronder ze voor het eerst in de handel gebracht zijn. In een verzameling als de Librije, die al vroeg bijeengebracht is, kan het vraaggesprek met de oude boeken daarom meer persoonlijk worden, meer in de trant van een Amerikaanse immigration officer:

Langs welke weg bent u hierheen gereisd? In gezelschap van wie? Hoe komt u aan die mooie kleurtjes als wij u openslaan? En wie heeft die band gemaakt, die wij zien als wij u dichtlaten? Misschien wat vriendelijker geformuleerd zijn dit vragen die ik zeker graag wil stellen aan de zeven geïllumineerde wetboeken van Arnold van Herwarden, maar ook aan die uit de vroegste schenking die bekend is aan de Librije, de zes boeken van de wat oudere Hendrik Kreijnck, ook een jurist, en burgemeester van Zutphen, die in 1495 overleden is. Net als de boeken van Van Herwarden is dit een samenhangende groep van juridische werken, gedrukt in de zeventiger jaren van de vijftiende eeuw, met daarbij een *Corpus juris civilis* door Peter Schoeffer in Mainz gedrukt in 1475. Deze keer vinden wij Schoeffers boek in gezelschap van twee drukken uit Venetië, en drie uit Basel, Straatsburg en Speyer, alle vijf van drukkers van wie we nu weten dat ze met Schoeffer geassocieerd waren. De catalogus vermeldt dat vijf van de zes boeken gedecoreerd zijn met kleurige initialen met goud en zilver – en dit prikkelt natuurlijk de nieuwsgierigheid of die een aanwijzing kunnen geven of Hendrik Kreijnck de boeken in Keulen, of in Mainz of misschien nog ergens anders gekocht

heeft, en of ze een onderling verband vertonen.

Al vroeg in de zestiende eeuw had Mainz zijn vooraanstaande plaats in de boekhandel verloren. Nu was het niet de detailhandel in Deventer, waar men boeken liet binden, maar de jaarmarkt in Frankfurt am Main en de groothandel in Keulen die voor zestiende-eeuwse boekenliefhebbers in Zutphen de belangrijkste bronnen waren, – en het lijkt mij waarschijnlijk dat de boeken die ik graag met u tot besluit wil bekijken hoofdzakelijk daar vandaan kwamen.

Dit zijn de boeken die in de Catalogus verbonden worden met de twee kerkmeesters die in het midden van de zestiende eeuw het initiatief namen tot de bouw van de Librije, Coenraad Slindewater en Herman Berner. Slindewater, ook weer een jurist en alumnus van de Keulse universiteit, vermaakte niet minder dan 28 boeken aan de Librije, waaronder een vroege Straatsburgse uitgave van een vaak gedrukte verzameling heiligenlegenden, en een vroeg drukje van een kleine Erasmus-tekst. Voor het overige zijn het grote juridische werken. Twaalf van Slindewaters boeken waren gedrukt in Lyon, en verder vinden wij uitgaven uit Venetië, Basel, en Straatsburg. Het was een werk-bibliotheek, hij schreef zijn boeken vol met aantekeningen, en wij krijgen het beeld van een energieke en hoogst praktische man. De inleiding van de Catalogus vermeldt dat van hem een tekening bekend is met een ontwerp voor de Librije, een project dat hij enthousiast ondersteunde en waarvoor hij pleitte bij de hoogste autoriteiten met het argument dat de

gebruikers van de bibliotheek gesterkt zouden worden in het ware christelijke geloof, tegen de leer van de Hervormers. Hij overleed voordat aan de bouw van de Librije begonnen was, in 1559.

De bouw werd daarna ondernomen onder de leiding van zijn collega kerkmeester Herman Berner, die na voltooiing ook verantwoordelijk was voor de aankoop van nieuwe boeken voor het nieuwe gebouw. Van deze transacties zijn rekeningen overgeleverd, dus we hoeven niet meer te speculeren over waar de boeken gekocht zijn, maar ons wacht een blik op het Waarom. De catalogus geeft aan dat Berner twintig omvangrijke boeken kocht. Behalve Bijbel-exegese en commentaren door middeleeuwse auteurs zijn de meeste daarvan teksten van kerkvaders en andere auteurs uit de vroegste eeuwen van het christendom, werken met debatten over de christelijke leer, gericht tegen de ketterse bewegingen in die vroegste periode. Deze oude teksten zijn vaak opnieuw uitgegeven in het midden van de zestiende eeuw, in een tijd waarin men tijdens de strijd rond de reformatie de terugweg zocht naar de vroegste vormen van het christendom, met argumenten die zowel reformatie als contra-reformatie konden dienen. Berner kocht de recente uitgaven van deze oude teksten, en door de pleidooien van Slindewater weten we dat de intentie ongetwijfeld contra-reformatorisch was, het ware christelijk geloof te steunen en het in zijn oorspronkelijke vormen te laten zien. Hij onthield zich van de polemische literatuur van zijn eigen tijd. De aankoop van deze werken als eerste aanschaf voor de bibli-

otheek legt de doelstelling van het initiatief van de twee kerkmeesters volledig open, en verklaart de voor die tijd uitzonderlijke vorm die aan de bibliotheek gegeven werd. Geen beter symbool voor de waarde en waarheid van de oude Christelijke leer dan de instellingen die het eeuwenlang beschermd en overgeleverd hadden, en het ook steeds weer hadden doen herleven – de kloosters, en specifiek de kloosters van een oude, behoudende orde zoals de Dominicanen. Berner had het kennelijk niet begrepen op de vernieuwingen van de *Devotio moderna*. En zo gebeurde het dat tussen 1561 en 1564, jaren waarin ook in de Nederlanden het humanisme bloeide, en de middeleeuwen beslist voorbij waren – rekbaar begrip als dat is, – dat in die moderne tijd een middeleeuwse kloosterbibliotheek gecreëerd werd. In late-

re jaren heeft de uitzonderlijke vorm zeker bijgedragen tot het behoud van de Librije, en, ook uitzonderlijk in Nederland, tot het behoud ervan als kerkbibliotheek, ook al werd het verband met het oude geloof al na dertig jaar verbroken met de hervorming in Zutphen.

Ondanks de nodige lotgevallen en ongevalen is de Librije door de eeuwen heen en tot op de dag van vandaag gerespecteerd en bewonderd als een monument voor het verleden. Door boeken aan het woord te laten brengt de nieuwe *Catalogus* op prachtige, weloverwogen wijze ons dichterbij de werkelijkheid van dat verleden. Moge nu voor velen de *Catalogus* een wegwijzer en begeleider zijn naar dat verleden waar het hoogste woord gevoerd werd door boeken.

De Catalogus van de Librije in de St. Walburgiskerk te Zutphen werd geschreven door A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers en uitgegeven door Philip Elchers te Groningen, 2008. Buiten het Nederlandse taalgebied wordt de distributie verzorgd door Dr. Ernst Hauswedell & Co. Verlag te Stuttgart.

896 pp. | 207 zwart-wit illustraties | 24,5 x 17,5 cm | hardcover met leeslint

ISBN 978 90 5048 099 4 (Elchers)

ISBN 978 3 7762 1307 2 (Hauswedell)

prijs € 85,-

philip elchers

Stichting Philip Elchers

Grachtstraat 30
9717 HJ Groningen
The Netherlands

telefoon (050) 577 55 74
telefax (050) 573 62 93
email info@philipelchers.nl
www.philipelchers.nl